

Амиралиев С.М., Тургунбаева С.Ж., Зулпукарова А.К.

ПАРЕМИЯЛАРДАГЫ ПАРАЛЛЕЛДҮҮЛҮК ЖАНА АНЫН ФРЕЙМ
ЖАНА СЦЕНАРИЙ ТҮЗҮҮДӨГҮ РОЛУ

Амиралиев С.М., Тургунбаева С.Ж., Зулпукарова А.К.

ПАРАЛЛЕЛИЗМ В ПАРЕМИЯХ И ЕГО РОЛЬ В СОЗДАНИИ
ФРЕЙМА И СЦЕНАРИЯ

S.M. Amiraliev, S.Zh. Turgunbaeva, A.K. Zulpukarova

PARALLELISM IN PARAMILIES AND ITS ROLE IN CREATING
A FRAME AND SCENARIO

УДК:81.81.367

Макалa тилдеги провербиалдык каражаттардагы параллелдүүлүктүн негизги касиеттерин сыпаттоого арналат. Провербиалдык бирдиктерге идиомалар, макалдар, лакаптар, табышмактар, белгилер жана башка паремиялардын жанрлары кирет. Макалада параллелдүү синтаксистик конструкциялардын орчундуу түрлөрү ажыратылып, аларга тиешелүү жана мүнөздүү тилдик белгилер аныкталат. Өзүнүн жалпылыгы жана концентрлешкендигине байланыштуу синтаксистик параллелизм өз кучагына тилдеги изоморфтук түзүмдөрдүн башка түрлөрүн – фонетикалык, морфемалык, морфологиялык жана лексикалык түрлөрүн камтыйт. Макалада «Боз үй» паремия-табышмагы менен бир аталышка ээ концепттин фреймдик түзүлүшү каралат жана төрт параллелдүү саптан турган табышмактын бөлүктөрүндөгү параллелдүүлүк көрсөтүлөт. Паремиянын бардык саптары өз ара түзүлүшү боюнча бирдей, жалпы изоморфтулукка жана маанилик курамы боюнча окшоштукка ээ. Изилдөө лингвопаремиялогиянын жана когнитивдик тил илиминин жоболоруна, ык-методдоруна негизделет.

Негизги сөздөр: паремия, лингвопаремиялогия, параллелдүүлүк, фрейм, сценарий, ритм, слот, текст.

Статья посвящена описанию основных свойств параллелизма в провербиальных средствах языка. К провербиальным единицам языка относятся идиомы, пословицы, поговорки, загадки, приметы и другие жанры паремий. В статье выделяются важнейшие типы параллельных синтаксических конструкций, определяются свойственные им типичные языковые признаки. Синтаксический параллелизм, в силу своей обобщенности и концентрированности, включает в себя все другие типы изоморфных образований в языке – фонетические, морфемные, морфологические и лексические. В статье рассматривается фреймовое строение концепта «Юрта/Боз үй», отраженное в одноименной паремии-загадке, и демонстрируется параллелизм частей загадки, состоящей из четырех параллельных строк. Все строки паремии соотносятся друг с другом идентичностью состава, общим изоморфизмом и сходством смыслового строения. Исследование базируется на положениях и методах лингвопаремиялогии и когнитивного языкознания.

Ключевые слова: паремия, лингвопаремиялогия, параллелизм, фрейм, сценарий, ритм, слот, текст.

The article is devoted to the description of the main properties of parallelism in verbal means of language. Proverbial units of language include idioms, proverbs, sayings, riddles, omens and other genres of paremias. The article highlights the most important types of parallel syntactic constructions, defines typical language features. Syntactic parallelism,

by virtue of its generalization and concentration, includes all other types of isomorphic formations in the language – phonetic, morphemic, morphological and lexical. The frame structure of the concept "Yurta", reflected in the eponymous paremia-riddle, is considered in the article, and parallelism of the parts of the riddle consisting of four parallel lines is demonstrated. All the lines of paremia are correlated with each other by the identity of the composition, the general isomorphism and similarity of the semantic structure. The research is based on the provisions and methods of linguoparemiology and cognitive linguistics.

Key words: paremia, lingvoparemiologiya, parallelism, frame, script, rhythm, slot, text.

Паремиялар негизинен лингвопоэтикалык түзүлүштө болгондуктан алардын көркөмдүүлүгүн рифма, ритм, параллелдүүлүк ж.б. каражаттар уюштурат. Анафора, эпифора, интерфоралар алардагы саптардын фонетикалык жактан жупташып-жандашуусун камсыз кылат. Кайталоолор (саптык, строфалык ж.б.) параллелдүүлүктү күчөтүүгө катышат.

Параллелдүүлүктүн фрейм менен сценарийдин курамындагы кызматы лингвисттер тарабынан иликтене элек.

Мисал үчүн: «Боз үй» концептин алалы. Бул түшүнүк көчмөн элдердин маданиятына тиешелүү. Анын көчмөн элдер тууралуу билим-маалыматы бар адамдарын аң-сезиминде гана болушун божомолдоого болот. Бул концепттин толук мазмуну энциклопедияларда, этнографиялык, тарыхый эмгектерде, айрым көркөм чыгармаларда берилген. Биз анын паремиялык мазмунун фрейм катары сыпаттоого аракет жасайбыз.

Бул фрейм – белгилүү табышмактын жандырмагы. Табышмак өзүнчө паремиялык чыгарма деп эсептелинет. Табышмакта фреймдин негизги слоттору жана жалпы сүлпөтү текст катары шөкөттөлгөн. Табышмакты келтирели:

Биз үч жүз кырк бир тууганбыз,
Белибизди кыл чылбыр менен бууганбыз,
Бирибиз тоодо, бирибиз чөлдө
Ошентип оокат кылганбыз.

Табышмак-текст төрт саптан турат. Бул поэтикалык текстте параллелдүүлүк бүтүн жана толук эмес. Саптардагы муундар сан боюнча өз ара дал келбейт: биринчи сап – 8 муун, экинчи сап – 12 муун, үчүнчү сап – 10 муун, төртүнчү сап – 8 муун. Мында шайкештик биринчи жана төртүнчү саптарда

бар. Алар текстти рамага алып, анын баш-аягындагы бирдейликти камсыз кылып турат. Биринчи үч саптын башындагы *би-бе-би* анафоралык үндөштүгү да параллелдүүлүккө үлүш кошуп турат. Үчүнчү саптагы *бирибиз тоодо – бирибиз чөлдө* бир өңчөй сөз айкаштары саптагы изоморфтуулукту жаратып, таандык мүчөлүү ат атоочтун (1 жак, көптүк түр) кайталоосунан, антонимдик лексикалардын (*тоо-чөл*) жатыш жөндөмөдөгү формаларынан уюшулган.

Кыргыз ырларында таркалган үчилтик рифма (1, 2, 3-саптардагы) да параллелдүүлүккө тиешелүү: аларда да жандаш, окшоштук, изоморфтуулук бар:

туу – ган – быз

буу – ган – быз

кыл – ган – быз

Акыркы үч муун тыбыштык, морфемалык жактан абсолюттук түрдө бирдей: *ган+быз*. Биринчи сөздөгү *-ган* мүчөсүндө гана этиштик маани «жукарып», жоюлуп, субстантивди жасоочу функциясы күчөп кеткен. Ошондуктан *тууган* сөзү этиш эмес, зат атооч катары сыпатталынат. Рифманы түзгөн бул үч уңгуларда параллелдүүлүк бирдей эмес. Алар муун саны боюнча гана окшош: баары бир муундан турат. Биринчи эки уңгудагы созулма *-уу* үндүүсү алардын биримдигин, параллелдүүлүгүн күчөтө алган. Бул строфанын төртүнчү сабындагы *ошентип оокат* сөздөрүндө да анафоралык *о – оо* дал келүүсү байкалат. Ошентип, аталган табышмактын формасы параллелдүүлүккө негизделген элдик чыгарма экендигин ишенимдүү эле айтууга болот [1, 63-64-бб.; 6, 512-576-бб.].

Эми табышмакты ойтутумдун бир “үзүмү” же фрейми катары мүнөздөмөгө алып көрөлү. Фрейм – концепттин бир түрү. Ал ойтутумдагы туруктуу структураны чагылдырат [2, 26-б.; 3, 12-б.; 4, 37-б.; 6, 423-428-бб.].

Табышмакта «Боз үй» фрейминин репрезентативдери бир нече түрдө берилген.

Жалпылоочу номинанттар: табышмакта *боз үй* татаал сөзү *биз* прономинативи аркылуу белгиленген. Бул ат атаооч – боз үйдүн каймана образдуу жашырылган аты. *Биз* прономинативи берген жалпы маани аффиксалдык түрдө да үч жолудан материалдашкан: *-быз (тууганбыз, бууганбыз, кылганбыз), -биз (белибизди, бирибиз, бирибиз)*.

Мында *биз/быз/биз* лексемалык жана аффиксалдык прономинативдер «Боз үй» концептин алмаштырып турат (уйгур, өзбек тилдеринде *алмаш* «ат атооч»). Алар жалпылоочу жана алмаштыруучу касиетке ээ.

1. Бөлүктөрдүн, байланыштардын номинанттары: 1) *үч жүз кырк бир тууган* сөз айкашы образдык-элестүү түрдө «Боз үй» концептинин слоттору болгон а) төрт канат керегени; б) кырк уукту; в) түндүктү; г) үч туурдукту; д) түндүк жабууну; е) эшик жабууну; ж) эргилчекти бириктирип атайт: 2) *белибизди кыл чылбыр менен бууганбыз* сөз айкашы а) уук тизгичти; б) уук боолорду; в) кереге байлагычты; г) кереге башты; д) кырчоону; е) туурдук боону; ж) эшик боону; з) жел боону атап жатат. Булардын

баарын элдик менталитет *кыл чылбыр* идиомасы менен кыйыта белгилеп, образдуу берип койгон.

2. Слоттордун мейкиндиктеги орду: боз үйдүн ылдыйкы бөлүгүн “дубалын” түзгөн керегелер, туш кийиздер, эргилчек *чөл* сөзү менен, жогорку “шыбын”, үстү жагын түзгөн ууктар, туурдуктар, түндүк, эшик жабуу *тоо* сөзү менен «жашырып» белгиленген.

3. Слоттордун жалпы кызматын биримдикте гана «Боз үй» концептин түзөрлүгү, адамдардын жашоосуна өбөлгө болорлугу *Ошентип, оокат кылганбыз* сүйлөмү аркылуу берилет.

Ушунун негизинде «Боз үй» концепти кыргыздын этностук ойтутумунда өзүнчө көркөм, бүтүн фрейм катары орун алгандыгын айта алабыз. Анын көркөмдүүлүгүн анафора, эпифора, рифма, кайталоо, метафора, антитеза (*тоодо-чөлдө*), параллелдүүлүк, жалпылоо жана башка каражаттар түзөөрлүгүн көрдүк. Ошол эле учурда фрейм менен анын слоттору түз аталбай, метафоралык каражаттар аркылуу каймана берилиши табышмактын бөтөнчүлүгүн жарата алды.

«Боз үй» концепти өзүнчө сценарий-скрипт боло алат. Анткени аны тигүү өзүнчө ирет менен жүргүзүлөт. Анын скриптин ырааттуу аткарылган аракеттер катары белгилесек жарашат: 1) журт тандоо; 2) орунду ырастоо (тазалоо, тегиздөө ж.б.); 3) керегелерди жаюу, аларды жайгаштыруу; 4) бакандап түндүк көтөрүү; 5) уук тизүү (учун түндүккө кийирүү, кереге башына байлоо, уук тизгичти тартуу); 6) туш кийиз тартуу; 7) туурдуктарды жабуу, байлаштыруу; 8) эшик жабууну тартуу; 9) түндүк жабууну жайгаштыруу; 10) кырчоо (курчоо) тартуу; 11) жел боо тартуу; 12) бата кылып, тилек тилөө. Бул сценарий – бир гана вариант. Кээде аракеттер көбөйүп кетет, кээде азаят, айрым пункттарды кошуп коюуга деле болот. Бул аракеттерди талап кылган себептер башатын түзсө, тигилген үйдү баалоо аягын түзсө, бул сценарийди дагы жайылтууга, өзгөртүүгө мүмкүнчүлүк бар: А – себеп, жүйөө максаттар, В – экинчи пункттан турган аракеттердин тизмеси, В – үйдүн тигилишин баалоо, сыноо.

Айрым паремияларда параллелдүүлүк менталдык-тилдик сценарийди түзгөн каражат катары кызмат кылат.

Кыргыз этносунун эстутумунда төмөнкүдөй когнитивдик-тилдик түрмөктүн бардыгы белгилүү: *Мык таканы сактайт, така туякты сактайт, туяк тулпарды сактайт, тулпар эрди сактайт, эр элди сактайт, эл жерди сактайт*. Бул учкул сөз бардык региондордо белгилүү жана айтылып жүрөт. Мындагы сценарийде ырааттуулук бар, бирок өтө белгилүү «Театрга баруу» же «Саякат жасоо» сыяктуу сценарийлерден айырмалуу. Бул сценарийлерде субъектин кыймыл-аракетинин башталышы, жүрүшү, орундан-орунга өтүүсү, ырааттуу жагдай-окуялардын болушу, аякташы сыяктуу баскычтардан турат.

Биз талдай турган макалда параллелдүүлүк үс-төмдүк кылат. Муну схема түрүндө белгилөөгө болот: С+О (табыш жөндөмөдө) + *сактайт*. Бул схе-

мада *сактайт* предикаты бардык сүйлөмдөрдө бар. Ал туташтыруучулук, маалымат уюштуруучулук касиетке ээ. С (субъект) менен О (объект) макалдын бардык бөлүктөрүндө учурайт. Объект – табыш жөн-дөмөдө. Фразалардын параллелдүүлүгүн текстти тиз-мектеп көрсөтүүгө да болот:

*Мык така-ны сактайт,
Така туяк-ты сактайт,
Туяк тулпар-ды сактайт,
Тулпар эр-ди сактайт,
Эр эл-ди сактайт,
Эл жер-ди сактайт.*

Биз бул жерде параллелдүүлүктүн бир нече түрү берилгендигин көрүп турабыз. Абсолюттук параллелдүүлүктү баяндооч (предикат) түзүп турат. Калган бөлүктөрдө морфемалык, лексикалык бара-бардык бар. Объекттердин түзүлүшүндө аккузатив-дин (таб. ж.) мүчөсү жана алты унгу өз ара параллел-дүү, субъектти атаган алты зат да өз ара параллел-дүү. Лексикалык барабардык толук бирдей эмес: бир муундуу заттардын бирдейлигин эки муундуу *така*, *туяк*, *тулпар* сөздөрү “бузуп” койду. Айрым учурда *тулпар* сөзүн бир муундуу *ат* сөзү менен да алмаш-тырып айтышат.

Бул афоризмдин скрипти өзгөчө. Мында бири-бири алмаштырган окуялар, биринен-бири кийин келген аракеттер, убакытта ырааттуу жайгашкан эпи-зоддор жок. Макалдын композициясын субъект бол-гон заттардын көлөмдүк жактан бирдей эместиги, кө-лөмү кичине субъект, көлөмү өзүн камтыган объек-ти коргошу, булардын «микро көлөмдөн – макро кө-лөмгө» карата принциби менен чынжырча туташы-шы жаратып турат. Бул чынжырча төмөнкүдөй баскычтардан турат: «мык такадан кичине» - «така туяктан кичине» - «туяк - тулпардын бир бөлүгү» - «тулпар эрге багынычтуу» - «эр - элдин өкүлү» - «эл жерден кичине». Мында грациялык катыш белги-ленген.

Кыргыздын этноменталдык пикиринде бардык ири заттар кичи бөлүктөрдөн турарлыгы, ага баш ийери, бири-бирин талап кыларлыгы белгиленет. Бул формула тил илиминдеги иерархиялык катышты сы-паттаган белгилүү формулага окшойт: «фонема мор-фемага кирет, морфема сөзгө кирет, сөз сөз айкашы-на кирет, сөз айкашы сүйлөмгө кирет, сүйлөм текст-

ке кирет» [7, 152-153, 165-166-бб.; 5, 17-б.]. Айтып кетүү керек: бул формула абсолюттук мүнөздө бол-бостон салыштырмалуу күчкө ээ. Анткени бир эле тыбыш морфема да, сөз да боло алат, бир эле морфе-ма сөз да, сүйлөм да болуп кетет. Аталган макалдын сценарийи текст менен эле чектелбейт. Анткени ойтутум сценарийи тилдик формуладан кенен. Ал паремиянын колдонуу жагдайы, убактысы, максаты, анын адресанты менен адресаты, ошондой эле атал-гандан кийинки натыйжа, жыйынтык, таасир, угуу-чунун баалоосу ж.б. факторлор когнитивдик сцена-рийдин курамын түзгөн элементтер боло алат.

Жогорудагы эки паремияны когнитивдик жана лингвопаремиологиялык алкакта талдап, провер-биалдык каражаттардын мазмундуулугун, преце-денттүүлүгүн, бүт этноско маалымдуулугун, түзүлү-шү боюнча параллелдүүлүгүн, поэтикалык жактан көркөмдүүлүгүн белгилөөгө болот. Мында бир эле макалда образдын, түшүнүктүн гана эмес, ири кө-лөмдөгү концепттердин – фреймдин, сценарийдин – берилиш мүмкүнчүлүктөрү аныкталды.

Адабияттар:

1. Абдимиталипова Г.Ж. Кыргыз тилиндеги параллелдүү-лүктүн лингвостилистикалык касиеттери. - Бишкек: Гулчынар, 2013. - 172-б.
2. Айылчиева Д.Т. Лингвопаремиология – новая отрасль языкознания // Вестник Ошск.гос.университета. - 2017 - Вып. 5. - 24-27-бб.
3. Амиралиев С.М. “Ит” фрейминин концептуалдык маз-муну: денотаттын касиеттери, түрлөрү (породалары) жана функциялары / Ош мамл. уни-в-нин жарчысы. - 2014. - №3. - 12-15-бб.
4. Дербишева З.К. Кыргызский этнос в зеркале языке. - Бишкек, 2012. - 404-б.
5. Зулпукаров К.З., Атакулова М.А., Калмурзаева А.А., Айылчиева Д.Т., Джусупова А.А. Инвариантность в прономинальной и провербиальной парадигмах языка. - Бишкек: Бийиктик, 2016. - 728-б.
6. Зулпукаров К.З., Эргешова С.Б., Абдулатов А.А., Камардинова У.Н., Кожоева Г.Ж., Эшманова С.К. Лингвопэтика менен лингвопаремиологиянын орчун-дуу маселелери. - Бишкек: Бийиктик, 2016. - 828-б.
7. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образо-вание. Изд. 2-ое, доп. - М.: Наука, 1974. - 340-б.

Рецензент: д.филол.н., профессор Зулпукаров К.З.